

THE TRANSFER OF CULTURE IN THE FLAT COUNTRY

Vesna Kozhinkova

Faculty of Philology University „Goce Delcev“ Shtip, RN Macedonia, kozhinkova@gmail.com

Abstract: After the end of the Second World War, the largest exodus that the Macedonian people has experienced took place, the consequences of which are felt even today. Countless Macedonian families, under duress and threat, were forced to continue their life paths in other places, places that in their mental code should represent their new home. The loss of homeland and home becomes a reality for the Aegeans. As historical records confirm, those forcibly expelled continue their lives scattered all over the world. One part of them continues their life in the other, the free part of Macedonia, which was then an integral part of SFRY. Others, on the other hand, were taken to Vojvodina, to the villages from which the Germans were evicted after the liberation. Losing one's homeland turns one into a stranger. Always living somewhere else, makes the stranger not belong anywhere. The lost homeland in his mental consciousness becomes an ideal place, a dream place for which he constantly longs and grieves and a place that turns into a desired model of living

The most painful, the longest process of their re-rooting begins, the process of moving into a new territory, adopting a new culture, and that process is long. The process of their acculturation begins. The transfer of cultural values and the reception of new ones in the new environment among refugees results in a return to the original culture of the ancestors and life in two parallel worlds: the old and the new. This paper traces that process through examples from novels that follow the saga of the Exile. In the introduction, the paper presents the historical background of the events that caused the exodus, as well as the consequences that resulted from it. During the research, emphasis is placed on the contact of the refugees with the foreign and the unknown. So they become people with a fake address. One in their mental consciousness, in their experiencing and becoming, and the other real, factual, the one on which they will have to continue their half-interrupted life continuity. The process of acculturation for the Aegean Macedonians turned out to be unsuccessful. Despite all their efforts to transfer the old to the new and thus to affirm the new as close and familiar, the wind of the grandfathers is the reminder that the flat land is not their ancestral land. It does not have the centuries-old hearths that are a constant reminder that someone was here before us just as we were before someone. In their mental code, a reactivation of the source culture occurs in response to the stress caused by acculturation with a reverse process such as anaculturation. Basically it is nothing but de-assimilation and preservation of cultural and ethnic values from oblivion.

Keywords: culture, exile, home, homeland

ТРАНСФЕРОТ НА КУЛТУРАТА ВО РАМНАТА ЗЕМЈА

Весна Кожинкова

Филолошки факултет при Универзитет „Гоце Делчев“ Штип, РС Македонија,
kozhinkova@gmail.com

Резиме: По завршувањето на Втората светска војна се случи најголемиот егзодус кој го има доживеано македонскиот народ, а чии последици се чувствуваат и ден денес. Безброј македонски семејства под присила и закана беа принудени своите животни патеки да ги продолжат на други места, места кои во нивниот ментален код треба да претставува нивниот нов дом. Загубата на татковината и домот станува реалност за Егејците. Како што потврдуваат историските записи, насила протераните својот живот го продолжуваат распослани по целиот свет. Еден дел од нив, животот го продолжуваат во другиот, слободниот дел на Македонија, кој тогаш беше составен дел на СФРЈ. Други, пак, се однесени во Војводина, во селата од каде што по ослободувањето се иселени Германците. Загубата на татковината човек го претвора во странец. Секогаш битисувајќи на друго место, прави странецот да не припаѓа никаде. Загубената татковина во неговата ментална свест станува идеално место, место од сонштата по кое постојано се копнее и тагува и место кое се претвора во посакуван модел на живеење. Започнува најмачниот, најдолгиот процес на нивно повторно вкоренување, процес на вселување на нова територија, усвојување на нова култура, а тој процес е долг. Започнува процесот на нивната акултурација. Трансферот на културните вредности и приемот на новите во новата средина кај бегалците резултира со враќање кон изворната култура на предците и живот во два паралелни света: стариот и новиот. Овој труд го следи тој процес врз примери од романи кои ја следат сагата за прогонството. Во воведот трудот го проследува историскиот фон на настаните кои го предизвикаа егзодусот, но и последиците кои произлегоа од него. Во текот на истражувањето се става акцент на допирот

на бегалците со туѓото и непознатото. Така тие стануваат луѓе со лажна адреса. Едната во нивната ментална свест, во нивното доживување и битисување, а другата реална, фактичка, таа на која ќе треба да го продолжат својот на половина прекинат животен континуитет. Процесот на акултурација за егејските Македонци се покажа како неуспешен. И покрај сите нивни напори старото да го трансферираат во новото и така новото да го афирмираат како блиско и познато, ветерот на дедовците е потсетникот дека рамната земја не е нивната прадедова земја. Во неа ги нема вековните огништа кои се постојан потсетник дека некој тука бил пред нас исто како и што и ние сме биле пред некој. Во нивниот ментален код се случува реактивирање на изворната култура како одговор на стресот предизвикан од акултурацијата со еден обратен процес каков што е анакултурацијата. Во основа тоа не е ништо друго освен деасимилација и сочувување на културните и етничките вредности од заборавот.

Клучни зборови: култура, прогонство, дом, татковина

1. ВОВЕД

По завршувањето на Втората светска војна се случи најголемиот егзodus кој го има доживеано македонскиот народ, а чии последици се чувствуваат и ден денес. Безброј македонски семејства под присила и закана беа принудени своите животни патеки да ги продолжат на други места, места кои во нивниот ментален код треба да претставува нивниот нов дом. Загубата на татковината и домот станува реалност за Егејците. Како што потврдуваат историските записи, насилна протераните својот живот го продолжуваат распослани по целиот свет. Еден дел од нив, животот го продолжуваат во другиот, слободниот дел на Македонија, кој тогаш беше составен дел на СФРЈ. Други, пак, се однесени во Војводина, во селата од каде што по ослободувањето се иселени Германците. Загубата на татковината човек го претвора во странец. Секогаш битисувајќи на друго место, прави странецот да не припаѓа никаде. Загубената татковина во неговата ментална свест станува идеално место, место од соништата по кое постојано се копнее и тагува и место кое се претвора во посакуван модел на живеење. Според видот на приврзаност кон изгубениот простор, Кристева разликува два вида странци: ироничари и верници. Првите се оние кои се препуштаат на агонизирачката битка меѓу она што повеќе не е и никогаш нема да биде предавајќи се на празнотијата, неутралноста и дефетизмот. Другите, кои Кристева ги нарекува верници, „се оние кои трансцедетираат: живеејќи ниту претходно, ниту сега, туку зад, тие се искривени од една страст која, иако упорна, никогаш нема да се задоволи. Тоа е страста за друга земја, секогаш ветената“. (Кристева, 2005: 246) Не е тешко да се препознае дека бегалците сместени во Војводина и во слободниот дел на Македонија се верниците кои, и покрај сè, се предаваат на соништата, живеејќи физички на едно место, а ментално на друго, па дури и обидувајќи се својата ментална татковина да ја транспонираат овде, на местото кое треба да стане нивниот нов дом. Таа нова татковина која го пречекува странецот и средбата со неа е, всушност, крстопатот на две другости, сопствената и туѓата. Таа, туѓата, го отвора својот дом за него, но без да го смести внатре. Странецот се среќава со неа, ја запознава и таа средба е успешна благодарение на нејзината привремена природа. Започнува процесот на нивната акултурација. Во најопшта смисла на зборот акултурацијата може да се дефинира како феномен кој настанува со спојувањето на две култури како и резултатот од тоа спојување т.е. мешањето на тие култури.

2. ТУЃОТО

Романите *Рамна земја* на Ташко Георгиевски и *Плачат оние планини за мене* од Петар Ширилов се приказни за вдомувањето, приказни за стекнувањето на новиот дом и можноста или не во тој нов дом одново да се вкоренат. Низ една богата слика на ситуации и настани со длабока ментална слика за душевните состојби на бегалците романите ги следат нивните животни приказни и благодарейќи само на нивната уметничка сила доживеаното да го транспонираат на еден сугестивен начин, тие приказни се врежуваат во менталниот код на сите Македонци и нивната траума секој Македонец ја доживува како своја. Средбата на бегалците со тоа *ново дома* почнува со истоварувањето од вагоните во едно утро во кое маглата е распослана како единствена реалност за нив. Таа бела магла, тој бел превез, е единственото нешто што тие можат да го видат. Маглата ги испрати од она другото дома, таа ги пречека и тука. Маглата во надворешниот свет е магла во нивниот ментален свет. Таа е стравот и неизвесноста од туѓото, од непознатото кое за нив дури сега станува реалност. Тој страв станува посилен кога во редицата го чекаат ливчето со своето име на кое ја пишува нивната реална адреса на живеење. Така тие стануваат луѓе со лажна адреса. Едната во нивната ментална свест, во нивното доживување и битисување, а другата реална, фактичка, таа на која ќе треба да го продолжат својот на половина прекинат животен континуитет. Влегуваат и излегуваат од маглата како исфрлени од некоја невидлива сила, со болка и тага поголеми од кога и да е порано. Таа, маглата, веруваат дека е спуштена овде по нечија желба само за да се намали

стравот од местото каде што се растоварени. Во рацете имаат по едно бовчуле и грст премрзнати дечиња и многу илузии во душата дека Граѓанската војна ќе се заврши во нивна корист и тие ќе можат спокојно да се вратат на старите огништа. Тоа е единственото нешто што го имаат и чувствуваат кога се истоварени: Дине Бочароски со жена му Риса, дедо Костадин и баба Петра со внуцињата, сестрите Пелагија и Добра, Тина Шиникова со ќерка си Ангелина. Новиот дом е новото место за живот. Со порта или беа неа, со двор или без него, тоа е местото со кое се запознаваат и се обидуваат да ја одгатнат неговата приказна. Секој дом си е своја посебна приказна. Сите негови предмети внатре се генеологија на едно семејство и на еден живот. Бегалците тоа го знаат, го носат длабоко во нивните души затоа што болката по својот дом е премногу свежа и чувствителна. Затоа Дине кога чекори дел по дел низ новиот дом, длабоко во себе помислува: „дека никаде ништо нема да биде нивно освен страдањето“. (Георгиевски, 1988: 18)

Средбата со домот е средба со туѓото. Во него сè уште стојат предметите на претходните сопственици како знак и предупредување дека тука, под тие кровови, се одвивал нечиј животен тек, се ткаеле нечији животни биографии: „Во аголот останале дрвени налани, калливи, излижани, фрлени рамки од слики, празни кутии од пудра и шишенца со изветреан мирис, нешто одбивно и мртво“. (Ширилов, 1986: 23) Нижењето на реалистичните детали зборува за претходниот живот, за профилот на сопствениците кои, по сè изгледа, набрзина биле иселени од домовите. Таква е сликата на новиот дом на преспанката Трондафила во кој огнот во печката сè уште не е изгаснат, а врз него котле со незапрген грав, кој нејзините гладни деца веднаш без нејзино знаење ќе го изедат. Трондафила во куката забележува многу знаци и заклучува: „Значи постоеја знаци за виедојашно прекинување на животот во селото. Луѓето како да заминале во саатот кога востот се вкопа сонозете во станицата“. (Георгиевски, 1988: 44) Тоа ново и туѓо или ќе влезе во радиусот на сопственото или нема никогаш да влезе. А за да влезе, мора прво да се пренесе на сопствениот код, да се доближи барем малку до познатото. Таква мисла го мачи Борис Бицов од романот *Рамна замја* кога, додека другите ги сместуваат во селото и им даваат нови адреси на живеење, него заедно со Марко Посков го испраќаат „на салашу“: „Излезе дека салаш е исто како чифлик, група куќи забуцани во белото платно едни за живеење, а други за добиток, а од добиток имаше крави во шталата и бело и топло млеко од кравите“. (Георгиевски, 1988: 20) Така размислува и Деспот Тишкин од романот *Плачат оние планини за мене* кога војводинската земја ја држи во своите раце: „(С)еланецот никогаш не ќе може да ја понесе својата земја, како што може да си ја земе торбата, шапката, својот душек, или износените чевли со гума од автомобилски тркала. Кога би можел да ја донесе таа земја тука, да ја смести до оваа или до некоја друга река во рамницата, да ја насеел!“ (Ширилов, 1986: 8) Слични мисли го мачат и Доне Совичанов кога длабоко во себе почнува да го чувствува копнежот, кога почнува новото да го споредува со старото. „Веројатно каменот е секаде – камен, дрвјата – дрвја, миризбата на ланското истотака. (...) Останува мислата во срцето која каменот го прави поинаков, дрвото го врзува со некој предок, гнилежот со пресоздавањето, птиците со други песни и други гласови“. (Георгиевски, 1981: 71) Се создава ситуација на една селективна адаптација во која културите кои дошле во контакт ги идентификуваат елементите на другата култура на начин што ги компарираат со своите.

3. ФИЗИЧКИ/МЕНТАЛЕН ЖИВОТ

Само така може да започне процесот на нивното вдомување. А тој почнува бавно и тешко затоа што луѓето напатени и намачени од долгите патувања сè уште не можат да ја најдат вистинската причина за својата несреќа. Која е причината поради која тие сред зима се истерани од нивните топли постели и донесени овде, на ова место во кое очите заболуваат од недогледноста на рамницата која се простира пред нив, се вчудоневидуваат на необичноста на куќите и фасадите, на правилноста на улиците прави како пушка, каде не знаат од која страна изгрева, а од која заоѓа сонцето? Не го знаат одговорот на тоа прашање кога почнуваат да го запознаваат својот нов дом, да ги учат новите координати на она што треба да се нарече нов дом и нивен нов живот. На Деспа Тишкина од романот *Плачат оние планини за мене* ѝ се допаѓа новиот дом, но нема да може лесно да заспије бидејќи не знае тука, во новиот дом, каде изгрева сонцето. И затоа бара Деспот да ѝ направи нов прозорец за да може наутро да го види. Дедото Костадин од романот *Рамна замја* не може да го изеде ни првото залаче леб без да го помине тоа ново село, без да ги побара неговите белези и да ги спореди со познатите од својот роден крај. Малку се потсмирува кога во таа рамнина ја здогледува црквата пред која за првпат се прекрстува, чешмата од каде ја испраќа баба Петра да наполни вода и гробишта како знак за опстојувањето и континуитетот на животот кој тука постоел. Тие гробишта се утеха за Костадин дека: „Ќе се вратат кога ти велам! Штом мртвите им лежат тука тие пак ќе се вратат, памети ми го лафот, коската прадедова не сака сама да скапува!“ (Георгиевски, 1988: 27) Тоа е универзалната вистина во психологијата на дедо Костадин според која секој припаѓа таму каде што се родил и само тоа е местото што може да се нарече дом. Затоа и средбата со новиот дом за бегалците е успешна

зашто тие во својата свест имаат претстава за неговата привременост. Само таа привременост им дава утеха и надеж. Тој нов дом, таа нова татковина ги пречекува со својата најсурова зима. Зимата како надворешен амбиент станува нивна внатрешна психолошка состојба. Студот надвор е само еден навидум метеоролошки детаљ со кој се дава една внатрешно богата и трауматична состојба на битисување, на прилагодување кон новото. Тоа е студот во нивните срца предизвикан од стравот и неизвесноста, но и од прашањето: Дали повторно ќе се вратат дома? Тој студ е најголемиот студ кој тие го доживеале во својот живот, кога почнуваат да ги горат дури и предметите од домовите за да се стоплат. Почнува симболично уништување на новото, одбивање тоа ново да стане дом. Така, таа рамна земја одбива да се населени во нивната психологија станувајќи нивен контраст во секој поглед. На белата магла ѝ се спротивставува црнилото на дојденците. Тоа црnilo станува нов знак на препознавање на една колективна судбинска драма. Првата слика на новодојденците во рамната земја, нивната иницијација во новиот простор во основа е проткаен со црnilo коешто содржи во себе наслутовачки кобни знаци слични на мувите и немилосрдното сонце на островот каде Доне го преживува невозможното, слични на црните птици врз главата на Пелагија некаде во Прилепско, слични на завивањето на кучето што на смрт ја преплашува бабата Дора Бицова. Заstraшувачкиот пејзаж на рамната земја со студ, магла и црnilo како доминанти имаат статус на некакви кобни знаци кои проективно им се закануваат на дојденците. Но, животот мора да продолжи понатаму и да се соедини тоа што насила било прекинато. Тоа го заклучува Пелагија во *Рамна земја* гледајќи како снегот се топи и под него се појавува селото реално и вистинско: „(З)начи животот е живот, нема каде и нема што, тие се тука и ќе мораат да живеат некој друг живот“. (Георгиевски, 1988: 52) Затоа што: „Нема живот надвор од нас!“ (Георгиевски, 1988: 52) Кога зимата конечно се предава, доаѓа пролетта и донесува трошка надеж дека човекот е тој којшто е одговорен за својот живот и само тој може да си го направи поподнослив. Пролетта што се појавува, на Егејците им изгледа како празнична, како нешто „што наликува на она што го имаат донесено од зад граница“. Тоа постепено почнува да ги ослободува дојденците од грижи, психолошки ги поткрепува и разведрува. Нивната првобитна повлеченост, стравот од новото кое носи со себе студ, глад и магла, е бедем на нивниот отпор со кој тие настојуваат да го победат „мајкоубиствениот бол“. (Крестева, 2005: 244) Таа рамнодушност е нивен штит со чија помош се трудат да ги конзервираат спомените за да можат да живеат физички тука, а ментално таму. И тука почнува нивниот физички живот. Првото лето ги полни амбарите, ги нахранува гладните усни. Се отвора првото училиште за бегалците во кое тие учат кирилско писмо. А до него и прогимназијата. Селото може да заличи на некаков дом бидејќи се појавија: „(Ф)урната што печеше пченкарен леб, заедничката готвачница со десетина казани под еден трем, млекарницата каде се носеше млекото...()... берберницата карши чешмата во која работеа неколкумина приучени стрижаачи, до неа продавницата со секакви траби платно, бакалницата веднаш до одворот и малку подолу шивачката работилница...() Предвидена беше и кафеана со слаткарница. Требаше само да се најде ракија“. (Георгиевски, 1988: 83)

Се чини дека животот се нормализира кога луѓето почнуваат да живеат со сите придружни манифестации: ситните злоби и меѓусебните зближувања, љубовта и омразата. Се јавуваат и првите љубовни приказни кои се надеж за продолжување на животот и доказ дека тој, всушност, продолжил на местото каде насила бил прекинат. Тие љубовни приказни се движат од прикриени, тајни и платонско девствени до отворени, предизвикувачки и дури еротски. Се чини дека животот сигурно ќе продолжи тука кога: „Попот ги закопа првите бегалци зад домородечките гробишта, во нивата што изгледаше како дупка и во која веќе постоеја некои заеднички гробници обележани само со подигнатата земја и камена плоча со многу имиња на неа“. (Георгиевски, 1988: 103) Затоа тие почнуваат да си го организираат животот по свој терк. А тоа го прават кога симболично она дома го пренесуваат тука. Или барем така мислат. Почнуваат да се групираат по градови, села, региони и да се раселуваат внатре во селото. Така започнува процесот на симболичното враќање дома. Променувајќи ја улицата на живеење и доближувајќи се до своите од своето село, во нивната ментална претстава се враќаат дома. Така селото постепено заличува на Егејска Македонија во мало: „Селото како да беше Егејска Македонија, во него почна одделување и групирање по региони, околии, градови, па дури и села. Не се обраќаа еден на друг по име и сој, туку сојот сега беше селото, селото околија, околијата западна, северна, источна или јужна Македонија и до средината на пролетта селото веќе беше изделено со невидливи граници“. (Георгиевски, 1988: 84).

Земјата за дојденците од рамната земја е и повеќе од дарешлива. Житото секоја година раѓа повеќе и повеќе, а производите не личат на оние што растат во нивните ниви: „(П)иперките беа по две педи, доматиите колку три тупаници, компири имаше и од ока еден, а лубениците од далеку изгледаа како полегат булук овци што се подуле од пасење“. (Георгиевски, 1988: 232)

4. ВЕТЕРОТ

Но, дарежливата земја наместо да ја смали, таа сè повеќе ја зголемува дистанцата и отуѓеноста на дојденците и рамната земја. Тие имаат сè: и домови, и леб, и мир. Имаат сè, но немаат ништо. Од ден на ден односот кон таа земја зема размер на апатија и рамнодушност. Токму таа дарежливост на земјата кај нив го раѓа првиот страв и во тие дарежливости тие, во склад со својот мироглед, ќе препознаат некои предупредувања. А за нив најстрашното е дека ќе останат овде, во рамната земја, и никогаш нема да се вратат назад. Таа ментална татковина во која тие досега го бараа својот спас им се наметнува како единствено нивно решение како некаков ветер:

„Почнува да дига глава некој ветар на дедовците и тоа полека и постепено се засилува, го опфаќа целото срце, ја потиснува душата, ги сопнува нозете, ги врзува рацете, и после што сака може да прави со тебе“. (Георгиевски, 1988: 214) Апатијата и рамнодушност се едни од аспектите на носталгијата. Така, според Кристева, странецот станува меланхоличен љубовник на исчезнатиот простор кој не може да се помири дека го напуштил на одредено време. „Изгубениот рај е фатаморгана на минатото што тој никогаш нема да може да го поврати“. (Кристева, 2005: 245) Токму во тоа се состои и стравот на Егејците од рамната земја, стравот дека никогаш нема да се вратат и стравот од смртта далеку од дома. Стануваат симболички мртвовци затоа што животот тука, а не таму, е само негово физичко продолжување, кој патем и не е живот, туку привид на живот. Рамнодушност е ментална смрт. Човекот живее само физички, а неговите дух е мртов. Во таква состојба тие се ставени пред ново искушение: да се откажат од грчкото државјанство и да земат ново, југословенско. Листот хартија кој на островите за Доне беше причина за најсурови измачувања се појавува повторно пред луѓето. Откажувањето од државјанството за нив значи откажување од родното огниште. Тоа уште повеќе им го засилува стравот, но и решеноста: „Да бегаме оттука... ()...Другари вистински Македонци можеме да бидеме само во Македонија! Прво да се вратиме таму, а после ќе видиме што ќе правиме! Тука какви Македонци можеме да бидеме? Ние не сме за оваа рамнина“. (Георгиевски, 1988: 234)

Пасивниот став за животот е заменет со активистичкиот затоа што на сите им станува јасно дека човечката издржливост нема граници, односно дека таа, кога човек се бори за себеси, се израмнува со самата смрт. „Да бегаме одовде“ станува реченица која влегува во сечија мисла и станува опсесија. Кај сите се јавува носталгијата по огништето, по предокот, по земјата која остана далеку зад нив. Тоа создава едно неспокојство кое влегува во секој дом, а се подзасилува со преименувањето на задругата од „Гоце Делчев“ во „Пољопривредно добро Граничар“. Стравот и недовербата стануваат второто име за секој жител на селото. Дедо Костадин почнува да шета по гробиштата и заклучува дека тука не е добро место за гроб, дека премногу е влажно и неговите коски побргу ќе се скапат. Тој ги чува и носи со себе мирисите и звуците на родното огниште на кои тој повеќе не им припаѓа и заради тоа го рануваат уште посилено и поостро и затоа оди секој ден на желеничката станица и потпирајќи го увото на шината го слуша „ветерот на дедовците“ и така е поблизу до нив. Тој е решен да се врати назад и се затвора во еден напуштен вагон. Неговата решеност ја прифаќаат сите и се собираат спонтано на железничката станица. Композицијата од Егејците тргнува кон Македонија, само без дедо Костадин, кој, кога го отвораат сосила вагонот, го наоѓаат со отворени очи и со такви останува закопан во рамната земја. Во тие очи беше светот. Своите коски во рамната земја ги остава и бабата Деспа од романот *Плачат оние планини за мене* со срце сторено решето, со големи камења во грлото со црна боја кои секоја вечер се урнуваат. Нејзиниот завет до Деспот е: „Варди ги внучињата и Паскал, дувнувај ја правта од квадратот на синовите, не оставај таа да им ги покрива очите“. (Ширилов, 1986: 278)

5. ЗАКЛУЧОК

Процесот на акултурација за егејските Македонци се покажа како неуспешен. И покрај сите нивни напори старото да го трансферираат во новото и така новото да го афирмираат како блиско и познато, ветерот на дедовците е потсетникот дека рамната земја не е нивната прадедова земја. Во неа ги нема вековните огништа кои се постојан потсетник дека некој тука бил пред нас исто како и што и ние сме биле пред некој. Во нивниот ментален код се случува реактивирање на изворната култура како одговор на стресот предизвикан од акултурацијата со еден обратен процес каков што е анакултурацијата. Во основа тоа не е ништо друго освен деасимилација и сочувување на културните и етничките вредности од заборавот.

ЛИТЕРАТУРА:

Андоновски, В. (1997). Структурата на македонскиот реалистичен роман, Скопје, Детска радост.
Бојациева, М. (2008). Фрагменти помеѓу копнежот и носталгијата: еден македонски случај, во: Снегот во Казабланка, Битола, Микена.

- Георгиевска-Јаковлева, Л. (2008). Поетика на егзилот, во: Книжевноста и културната транзиција, Скопје, Институт за македонска литература, 82-89.
- Колбе, Кица Б. (1999). Егејци, Скопје, Култура.
- Кристева, Ј. (2005). Токати и фуџи на другоста, Скопје, Темплум.
- Стојковиќ, Б. (2002). Идентитетот како детерминанта на културните права, во: Културен идентитет – разлика во себе, Скопје, Темплум.
- Тодорова, М. (2001). Замислувајќи го Балканот, Скопје, Магор.
- Георгиевски, Т. (1969). Змиски ветер, Скопје, Македонска книга.
- Георгиевски, Т. (1988). Рамна земја, Скопје, Мисла.
- Ширилов, П. (1986). Плачат оние планини за мене, Скопје, Култура.
- Вабa, Н/ (2004). Smestanje kulture, Beograd, Beogradski krug.
- Војm, S. (2003). Budućnost Nostalgije, Kolo.
- <https://makedonskijazik.mk/category/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0>; 2023
- <https://iml.edu.mk/2011-07-15-11-01-51-66/>; 2023
- <https://toniavramov.wordpress.com/2014/02/06/%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0/>, 2023
- <https://www.jstor.org/stable/1208450>; 2023
- <https://read.dukeupress.edu/novel/article-abstract/52/2/343/139368/The-Concept-of-the-Contemporary?redirectedFrom=fulltext>; 2023